

HET VERLANGEN NAAR VREDE EN DE REDELIJKHEID VAN RELIGIE

Comeniuslezing 2015

Peter Nissen

Na de aanslag op de redactie van het Franse satirische weekblad Charlie Hebdo in de Rue Nicolas Appert in Parijs op 7 januari van dit jaar laiden de gemoederen in het publieke debat over wat mensen heilig is hoog op. Voor de een zijn religieuze overtuigingen het meest heilige, voor de ander juist de vrijheid om die overtuigingen te mogen bespotten. De aanhangers van de ene opvatting van heiligheid voelden zich ten diepste gekrenkt door teksten en tekeningen die de profeet Mohammed bespotten. Voor hen is de profeet het meest heilige op aarde, heiliger dan een mensenleven. Wie aan de profeet komt, kwetst hen in hun meest verheven gevoelens en overtuigingen. De aanhangers van de andere opvatting verdedigen een seculiere heiligheid: die van de grenzeloze en ongebreidelde vrijheid, een vrijheid van spreken die ook een vrijheid van kwetsen, sarren, spotten, krenken en beledigen is.

Het debat ging met grote spanningen gepaard, spanningen die al snel gerelateerd werden aan het fenomeen religie. Voor de terroristische aanslag van twee verdwaasde broers werd een hele religie in de beklagdenbank geplaatst: het was de schuld van de islam. Van aanhangers van die religie werd in de media geëist dat zij zich publiekelijk van de terreurdaad zouden distantiëren. Aan de andere kant van het spectrum waren er gelovigen die niet konden billijken dat er met hun religie gespot wordt, ja die, ook al veroordeelden zij de terreurdaad zelf, toch aan de cartoonisten een zekere schuld toeschreven: als je zo spot met een heilig geloof, dan weet je wat ervan komt. Religie moet, zo luidt daar de opvatting, gevrijwaard blijven van kritiek, van relativering, van spot en ironie. Met God mag niet gelachen worden en gelovige mensen hoeven geen verantwoording af te leggen voor hun heilige overtuiging tegenover hen die hun geloof niet delen. Dit zijn twee extreme posities, die allebei getuigen van een zeer beperkt beeld van religie: een extreem secularistisch beeld aan de ene kant en een extreem fundamentalistisch beeld aan de andere kant. Die extremen bepalen momenteel in Nederland het publieke beeld van religie. En juist door hun extremiteit roepen zij grote maatschappelijke spanningen op.

Religie als splijtzwam

Ook de tijd van Jan Amos Comenius, aan wiens nagedachtenis deze jaarlijkse lezing is gewijd, was vol van maatschappelijke spanningen die aan religie gerelateerd waren. Met een beroep op religieuze overtuigingen werd er oorlog gevoerd in Europa en werden mensen verbannen uit hun land. Het was de tijd van de zogenaamde godsdienstoorlogen: de Tachtigjarige Oorlog in de Lage Landen, de Dertigjarige Oorlog in het Duitse Rijk, de Hugenotenoorlogen in Frankrijk, de Bisschoppenoorlogen in

Schotland en de Villmergeroorlogen tussen de Zwitserse kantons. Comenius was zelf een van de ballingen die slachtoffer was van de religieuze spanningen van zijn tijd. Hij werd Europeaan, meer uit noodzaak dan uit idealisme. Het protestantisme waartoe hij behoorde, dat van de Moravische Broeders, werd vanaf 1620 niet langer getolereerd in zijn geboorteland. Protestanten werden daar gedwongen ofwel katholiek te worden ofwel te vertrekken. Geboren en opgegroeid in Tsjechië, meer precies in Moravië, woonde Comenius achtereenvolgens in Polen, Engeland, Zweden en Hongarije, om uiteindelijk de laatste veertien jaar van zijn leven in Amsterdam door te brengen.

Terwijl de grote conflicten die Europa in de zeventiende eeuw teisterden en die Comenius tot een vluchteling maakten, met religie in verband werden gebracht, meer precies met de verscheurdheid van het westerse christendom, bleef Comenius tegelijk geloven dat religie ook de vrede tot stand zou kunnen brengen. Maar dat zou niet vanzelf gaan. Comenius was er zich van bewust dat religie in zijn tijd vooral voor verwarring en tegenstellingen zorgde. In plaats van een zinvolle ordening van de werkelijkheid was religie een doolhof geworden, een labyrint, waarin mensen de weg kwijt raakten, een web van verwarring. In zijn geschrift *Unum necessarium*, 'het enig noodzakelijke', uit 1668 beschreef hij wat er volgens hem nodig was om uit die verwarring te geraken. Het eerste was een op vrijheid gebaseerde politieke ordening van de werkelijkheid, een structuur die de eendracht zou bevorderen, en wel doordat mensen zich vrijwillig en met inzicht aan de gezamenlijk afgesproken politieke ordening zouden houden. Het tweede wat nodig was, was zelfkennis. Die zelfkennis was dat 'enig noodzakelijke' waar de titel van zijn geschrift naar verwijst, en die zelfkennis achtte hij ook wezenlijk als het om religie gaat. Religie moet de mensen inzicht geven in zichzelf, in hun betrokkenheid op de anderen en op de wereld. En vanuit die zelfkennis kan dan de derde stap gezet worden: in gesprek gaan met elkaar. In zijn belangrijkste, zevendelige en toch nog onvoltooide werk, bepleit Comenius een 'breed beraad over de verbetering van de menselijke situatie': *De rerum humanarum emendatione consultatio catholica*. Wetenschap, religie en politiek dienen de menselijke situatie te verbeteren, maar worden daarbij vaak door zichzelf gehinderd. Ze staan zichzelf in de weg: de wetenschap doordat zij lacunes en dwalingen kent, de politiek doordat zij tot twistzucht en oorlog vervalst, en de religie doordat zij het goede verkwanselt in plaats van het te bevorderen. Om daar een einde aan te maken, moet er een *consultatio catholica*, een algemeen beraad plaatsvinden, door Comenius ook wel een wereldconcilie genoemd: de geleerden, de politici en de religieuze leiders, van welke kerk, religie of confessie ook, moeten met elkaar in gesprek gaan en van elkaar leren hoe zij de wereldvrede kunnen waarborgen. En dat met slechts één bedoeling: het 'heil van alle volken', dat wil zeggen het geluk en welzijn van alle mensen.

Blame it on religion!

Ook in onze tijd staan het geluk en het welzijn van mensen op het spel, en ook nu wordt religie met de bedreiging van dat geluk en welzijn in verband gebracht. Maar wat hebben de maatschappelijke spanningen die ons momenteel in hun ban houden, werkelijk met religie te maken? In de publieke opinie bestaat de tendens om religie al snel de schuld te geven van geweld en terrorisme. 'Blame it on religion!' Het aanbrengen van labels als 'religieus geweld' of 'religieus terrorisme' gebeurt met hetzelfde gemak als waarmee ik de oorlogen in de zeventiende eeuw zojuist als godsdienstoorlogen bestempelde. Maar die snelle etikettenplakkerij ontnemt ons het zicht op de werkelijke oorzaken van dit geweld en dit terrorisme. Die liggen in diepe frustraties van politieke, sociaal-economische en culturele aard. Die liggen dus niet in religies. Religies plegen geen geweld. Het zijn altijd mensen die dat doen. Mensen grijpen naar geweld omdat zij gekrenkt en verbitterd zijn over de ongelijke verdeling van macht en rijkdom, van grondbezit en grondstoffen, van onderwijs en gezondheidszorg, van kansen en carrières. En als zij dan naar geweld grijpen, dan doen zij graag een beroep op hun religie om hun geweten te sussen. 'Deus lo vult,' zo werd er gescandeerd toen paus Urbanus II in 1095 tijdens het Concilie van Clermont opriep tot wat de eerste kruistocht zou worden. 'Dieu le veut', God wil het, dus het mag, ja: het moet.

Religie is als een lucifer: je kunt er een kaars mee aansteken, teken van hoop en verlichting, maar je kunt er ook een heel bos mee in brand steken. Religie kan voor beide gebruikt worden: religie kan geweld bevorderen en religie kan vrede stichten. Dat is de 'ambivalentie van het heilige', zoals de Amerikaanse historicus Scott Appleby het formuleerde. Welke kant het opgaat, hangt niet af van de religie, maar van de aanhangers ervan. Zij kunnen religie gebruiken én misbruiken. En hun beroep op religie lijkt het geweld vervolgens immuun te maken voor kritiek op de legitimiteit ervan. Het lijkt aan geweld een hoger doel te geven: het wordt sacraal geweld.

Naar de feiten kijken

In populaire debatten wordt door sommigen al snel geroepen dat religie alleen maar voor ellende zorgt. Religie is de oorzaak van oorlog en terrorisme, zo is de opvatting. Vooral de islam moet het momenteel ontgelden. Populistische politici roepen op om de islam te verbieden. Dat zou het einde betekenen, zo is hun boodschap, van oorlog en terrorisme. Maar hoeveel oorlogsgeweld is er nu daadwerkelijk met religie verbonden en hoeveel terrorisme heeft met de islam te maken?

Het is goed – Comenius zou het niet anders gewild hebben – om naar de feiten te kijken. De *Global Peace Index* becijferde dat in 2013 van alle 35 gewapende conflicten die er in dat jaar in de wereld waren, er slechts veertien met religie te maken hadden, en dat in geen enkel van deze veertien gevallen religie de enige of zelfs maar de belangrijkste oorzaak van het geweld was; armoede, genderongelijkheid, corruptie en politieke instabiliteit waren bijvoorbeeld belangrijker oorzaken. Het jongste boek van Karen Armstrong laat zien dat dit ook in historisch

perspectief het geval is: religie is nooit de enige oorzaak van oorlogen. Bovendien, zo maakt zij duidelijk, kan religie niet als een los verkrijgbaar fenomeen in de geschiedenis worden aangewezen. Religie was altijd verweven met politiek, economie, cultuur en allerlei andere domeinen van menselijke activiteit. Door die verwevenheid speelde religie vaak ook een rol in oorlogsgeweld, maar nooit als enige of zelfs maar belangrijkste oorzaak van dat geweld.

Nog enkele interessante inzichten uit de *Global Peace Index*: er is geen intrinsieke relatie tussen de hoge mate van godsdienstigheid van een land en een hoge plaats van dat land op de geweldsindex. Noord-Korea, het land dat de hoogste plaats inneemt op de schaal van ongodsdienstige landen, neemt een lage plaats in als het om de vredesindex gaat. Het boeddhistische Bhutan en het katholieke Portugal staan in de top van de meest vredelievende landen. Wat een blik op de vredesindex ook duidelijk maakt, is dat religieuze diversiteit geweld niet bevordert maar eerder een buffer tegen religieuze geweld lijkt te zijn. Religieus geweld komt eerder voor in landen met een gesloten religieuze monocultuur. En dan kan de wereldgeschiedenis van de twintigste eeuw ten slotte er nog van getuigen dat godsdienstige mensen niet alleen daders maar juist ook slachtoffers van geweld zijn geweest. U hoeft slechts te denken aan de gewelddadige wijze waarmee dictators als Stalin, Mao Zedong en Pol Pot religie probeerden uit te roeien. Het is een gemakkelijk weerlegbaar simplisme dat een wereld zonder religie een wereld zonder geweld zou zijn. In de wereldgeschiedenis van de twintigste eeuw zijn er meer dodelijke slachtoffers gevallen door antireligieus geweld dan door religieus geweld.

En hoe zit het dan met het gangbare beeld dat door de aanslagen in Parijs in januari van dit jaar weer versterkt leek te worden: het beeld dat terrorisme vrijwel steeds met de islam te maken heeft? Ook daar vertellen de feiten een ander verhaal. Die feiten komen bijvoorbeeld van Europol, het samenwerkingsverband van de politiediensten van de 28 lidstaten van de Europese Unie. Europol berekende dat er van de 152 terroristische aanslagen die in 2013 in Europa werden gepleegd, slechts twee aan geradicaliseerde moslims zijn toe te schrijven. 82 aanslagen werden daarentegen gepleegd door Europese separatistische of etno-nationalistische groepen of individuen, veelal christenen of minstens mensen met christelijke wortels. En wie denkt dat dan toch de islam wel zo ongeveer de enige religie is die momenteel mensen tot geweld inspireert, moet eens kennis nemen van de terreurdaden van de Bodu Baja Sena, beter bekend als de Buddhist Power Force, opgericht door twee boeddhistische monniken, die moslimdorpen op Sri Lanka platbrandt, of de activiteiten van de eveneens boeddhistische Ashin Wirathu Thera, die in Birma terreurdaden pleegt om de islamitische minderheid van negen procent uit dat land te verjagen. In de Verenigde Staten zijn de afgelopen jaren acht artsen van abortusklinieken door christenen vermoord, zijn er 82 bomaanslagen geweest op klinieken waar abortussen worden uitgevoerd, zijn er 181 klinieken in brand gestoken en zijn er 4.700 werknemers van die klinieken aangevallen met lichamelijk letsel als gevolg. Om de zaken helemaal in perspectief te plaatsen: de kans dat je

in de Verenigde Staten 'per ongeluk' door een kleuter wordt doodgeschoten, is vele malen groter dan de kans dat je door een fundamentalistische moslim of christen wordt gedood. Toen in april 2013 bij een bomaanslag tijdens de marathon van Boston drie mensen om het leven kwamen door islamitisch geïnspireerd geweld, waren er in datzelfde jaar al vijf mensen doodgeschoten door kleuters van vier jaar. Het Amerikaanse particuliere wapenbezit vormt een grotere bedreiging voor het geluk en welzijn van mensen dan religieus terrorisme.

Opiniesmakers, onder wie veel journalisten en politici, leiden in het seculiere westen aan een merkwaardige eenzijdigheid, ja bijna aan een tunnelvisie, als het om religie gaat. Als er terroristische aanslagen worden gepleegd door enkele mannen die behalve een heleboel andere zaken, zoals sportleraar of ex-militair, ook nog moslim zijn, wordt meteen hun hele religieuze gemeenschap ter verantwoording geroepen. Populistische politici roepen dat de islam verboden moeten worden, en de meer gematigden vragen van alle moslims om zich publiekelijk van dit terroristische geweld te distantiëren. Maar als voetballers op het sportveld een grensrechter doodtrappen of als voetbalfans halve treinen of historische monumenten vernielen, roept er geen enkele politicus dat nu het voetballen maar verboden moet worden en dat alle voetbalsupporters zich nadrukkelijk van dit geweld moeten distantiëren. Religie zit in de verdomhoek. Als er iets negatiefs gebeurt waarbij moslims in het spel zijn, dan hebben we meteen een probleem met 'de' islam. Maar gebeurt er iets negatiefs waarbij voetballers of hun supporters in het geding zijn, dan hebben we kennelijk niet onmiddellijk een probleem met 'het' voetbal.

Onzichtbare religie

Desalniettemin, religieuze overtuigingen blijken zich te kunnen lenen voor geweld. Zij kunnen gebruikt worden als de lucifer die het bos in brand steekt. 'God wil het,' zo riepen de kruisvaarders in de elfde eeuw. 'Allahoe akbar,' God is de grootste, zo riepen de plegers van de aanslag op de redactie van Charlie Hebdo, en zij voerden de belediging van de Profheet aan als legitimatie voor hun terreurdaad. Er zit dus een geweldspotentieel in religies. Verdraagzaamheid en geweld: het zijn de twee gezichten van de publieke uitwerking die religie in de samenleving kan hebben, zoals de onlangs overleden Duitse socioloog Ulrich Beck in 2008 schreef in zijn prachtige boek *Der eigene Gott*.

Hoe kan nu bevorderd worden dat religie niet als gemakkelijke, sacrale legitimatie van geweld gebruikt kan worden? Het klinkt idealistisch, ik weet het, maar toch zeg ik het, want ik zie geen andere oplossing, en idealisme is niet verboden: de enige uitweg uit het gewelddadige misbruik van religie is die van het redelijke gesprek over wat mensen heilig is. Onder 'wat mensen heilig is' versta ik dan datgene wat mensen ten diepste beweegt, wat voor hen niet opgeefbaar is, wat een ultieme oriëntatie aan hun leven geeft. Dat gesprek over het heilige wordt alleen mogelijk als mensen bereid zijn tot een redelijke verantwoording van hun heilige overtuigingen, of die nu religieus of seculier zijn. Niet iedereen zal tot dat gesprek bereid zijn. Maar geef daar

dan niet de religie de schuld van. Spreek er de aanhangers van die religie op aan, die hun religieuze overtuigingen op een eigenzinnige manier voor hun gewelddadige karretje spannen. Wij moeten met elkaar het gesprek voeren over wat ons heilig is, van respect voor het Opperwezen tot grenzeloze vrijheid van meningsuiting. En wij moeten dat gesprek voeren met redelijke argumenten, argumenten die door de andere gespreksgenoten te volgen en na te voltrekken zijn, zonder dat die anderen je eigen overtuiging over het heilige hoeven te delen.

Maar precies dat gesprek is in de hedendaagse westerse samenleving niet gemakkelijk geworden. Dat komt door twee elkaar wederzijds versterkende ontwikkelingen. Om te beginnen is er sprake van een verbanning van religieuze en andere overtuigingen over het heilige uit het publieke domein. Religie laat je thuis, achter de voordeur, in de intimiteit van het private domein. Maar hoe er dan met anderen over te spreken? Precies de verbanning van religie uit het publieke domein ontslaat religieuze mensen van een redelijke verantwoording van hun overtuigingen en stelt hen bloot aan het risico van radicalisering en religieuze verdwazing.

De tweede ontwikkeling heeft te maken met de transformatie die religie zelf in de westerse wereld doormaakt. Door de toegenomen individualisering van religie en de verdamping van de religieuze verbanden en instituties, zoals de kerken, is religie zelf ook bijna onzichtbaar geworden in het publieke domein van onze cultuur en samenleving. 'Onzichtbare religie,' zo karakteriseerde de Duitse socioloog Thomas Luckmann al in de tweede helft van de jaren zestig de ontwikkeling die religie in de westerse samenleving ging maken, en hij karakteriseerde haar toen al als problematisch. Die onzichtbare religie ontsnapt namelijk grotendeels aan onze waarneming, reden waarom zo veel wetenschappers en opiniemakers denken dat religie in de westerse wereld nagenoeg verdwenen is. Maar bovendien onttrekt zij zich aan het publieke gesprek, aan het debat, en aan de door mij bepleite publieke redelijke verantwoording. Die onzichtbare religie bestaat, zo menen religiewetenschappers, in verschillende vormen. De Britse godsdienstsociologe Grace Davie spreekt van 'plaatsvervangend geloof' (*vicarious religion*): veel mensen doen zelf niet meer aan religie, maar vinden het wel prima dat anderen het namens hen doen, bijvoorbeeld bij publieke ceremonies, bij openbaar rouwvertoon, zoals na de dood van Lady Diana, de prinses van Wales, of na de ramp met de MH17. De Britse antropoloog en religiewetenschapper Martin Stringer spreekt van 'situationeel geloof' (*situational belief*): veel mensen in de westerse wereld kennen een soort sluimerend geloof, waarvan zij zich zelden bewust zijn. In crisissituaties, zoals het overlijden van een dierbare, wordt dit verborgen geloof wakker geroepen.

Religie is in de westerse wereld, en zeker in West-Europa, dus grotendeels onzichtbaar geworden. '*Religion in Europe is like an iceberg: most of what is interesting is under the water and out of view,*' zegt Grace Davie. Religie is geïndividualiseerd. Zij heeft zich teruggetrokken in de binnenkamers van de eenling. En niemand ziet wat zij daar uitspookt.

Niemand kan haar daar kritisch bevragen, niemand kan haar tot verantwoording roepen. En als het al zou lukken om mensen uit te dagen tot een publieke verantwoording van hun religieuze overtuigingen, dan doet zich nog het probleem voor dat het velen ontbreekt aan een taal waarin zij hun religieuze opvattingen zo kunnen uitdrukken dat die ook voor anderen te begrijpen zijn. Het grote onderzoek naar de omgang van Nederlanders met hogere waarden dat onder leiding van Gabriël van den Brink is uitgevoerd, heeft enerzijds blootgelegd dat het helemaal niet zo slecht gesteld is met de bereidheid van Nederlanders om zich voor iets hogers in te zetten, maar dat het anderzijds wel veel Nederlanders ontbreekt aan de taal, het idioom, om dit hogere onder woorden te brengen.

Een breed beraad

Toch is dit wat nodig is: taal om met elkaar in alle redelijkheid te kunnen spreken over wat ons heilig is. Mensen moet met elkaar in gesprek gaan over wat hen heilig is, en wel in een publieke taal. Er moet door gelovige, halfgelovige en ongelovige mensen over het heilige gecommuniceerd worden in een taal die voor iedereen toegankelijk is. Of dat kan in de vorm waarover Comenius in de zeventiende eeuw droomde, die van een wereldconcilie van geleerden, politici en religieuze leiders, is nog maar de vraag. Ik denk dat we nu behoefte hebben aan een echte *consultatio catholica*, een echt breed beraad van allen die het heilige in welke vorm dan ook ter harte gaat. De vorm zal nu ook een andere moeten zijn. Het forum bij uitstek voor zo'n breed beraad zijn de media: een voor iedereen toegankelijk marktplein. Daar moet het gesprek over het heilige gevoerd worden, met de bevordering van de vrede als belangrijkste oogmerk.

Dat laatste betekent, zoals Ulrich Beck in zijn eerder geciteerde boek uit 2008 betoogde, dat de religies in dat brede beraad niet het bewijzen van hun eigen waarheid als belangrijkste oogmerk moeten hebben, maar het dienen van de wereldvrede. Die moet absolute prioriteit hebben in het gesprek. Er is, aldus Beck, niets minder mee gemoeid dan het voortbestaan van de mensheid. Daarvoor is het nodig, aldus opnieuw Beck, dat wij de anderen erkennen als anderen, dus in hun anders zijn, en niet als bestrijders van de ene waarheid. Dit vraagt van de gesprekspartners de bereidheid om gedurende het gesprek af te zien van absolute waarheidsaanspraken. In het gesprek moet niemand claimen de waarheid in pacht te hebben. Dit vraagt om bescheidenheid en verdraagzaamheid. Dit is geen kritiekloos relativisme. Ik mag het met de ander gerust oneens zijn, zelfs diepgaand. Maar ik moet mij wel bewust blijven van de voorlopigheid van mijn eigen inzicht in de waarheid. 'Nu kijken we nog in een glazige spiegel,' zegt Paulus in de eerste brief aan de Korintiërs, 'nu is mijn kennen nog beperkt' (1 Kor. 13,12). Het besef van de voorlopigheid van al ons kennen en weten vraagt om zelfrelativering. En zelfrelativering, zo zegt Tom Mikkers in zijn pleidooi voor een spiritualiteit van de verdraagzaamheid, 'is meer dan een herordening van onze gedachten en denkbeelden. Het betekent ook dat we geduld moeten leren opbrengen.'

Dit is wat mij voor ogen staat: een breed beraad over wat ons heilig is, met respect voor elkaars andersheid, met geduld en redelijkheid, in een taal die voor iedereen verstaanbaar is, een beraad waarbij niemand bij voorbaat van deelname wordt uitgesloten. Wie niet mee wil doen aan dat publieke gesprek over het heilige, doet niet mee. Even goede vrienden. Maar hij of zij verspeelt wel het recht om zich voor enige publieke daad op zijn of haar religie te beroepen.

Als mensen met elkaar in alle redelijkheid in gesprek gaan over wat hen heilig is, kan het verlangen naar de vrede gevoed worden en komt de wereld van humaniteit waarop ook Jan Amos Comenius in zijn tijd hoopte, wellicht een stukje dichterbij.

Peter Nissen is hoogleraar Spiritualiteitsstudies aan de Radboud Universiteit te Nijmegen en remonstrants predikant.

Voor wie verder wil lezen:

R. Scott Appleby, *The ambivalence of the sacred. Religion, violence, and reconciliation*, London 2000.

Karen Armstrong, *Fields of blood. Religion and the history of violence*, London 2014; vertaald als: *In naam van God. Religie en geweld*, Amsterdam 2015.

Ulrich Beck, *Der eigene Gott. Friedensfähigkeit und Gewaltpotential der Religionen*, Frankfurt a.M.-Leipzig 2008.

Gabriël van den Brink (red.), *De Lage Landen en het hogere. De betekenis van geestelijke beginselen in het moderne bestaan*, Amsterdam 2012.

Wibren van den Burg, *Over religie, moraal en politiek. Een vrijzinnig alternatief*, Kampen 2005.

Grace Davie, *Religion in modern Europe: a memory mutates*, Oxford 2000.

Grace Davie, 'European Religious Exceptionalism,' CEWERN Briefing Paper, 17 juli 2003 (<http://www.faithineurope.org.uk/davie.html>).

William Egginton, *In defense of religious moderation*, New York 2011.

Friedrich Wilhelm Graf, *Götter Global. Wie die Welt zum Supermarkt der Religionen wird*, München 2014.

H.J. Heering, *Ethiek der voorlopigheid*, Nijkerk 1972.

Eline Huisman, 'De hand van God: wat religie met ons doet', *De Volkskrant, bijlage Sir Edmund*, 6 december 2014.

Mark Juergensmeyer, *Terror in the mind of God. The global rise of religious violence*, Berkeley-Los Angeles-London 2000.

Werner Korthaase e.a. (ed.), *Comenius und der Weltfriede/Comenius and world peace*, Berlijn 2005.

J.M. van der Linde, *De wereld heeft toekomst. Jan Amos Comenius over de hervorming van school, kerk en staat*, Kampen 1979.

Mick van Loon, 'En wie pleegt 98 procent van de terroristische aanslagen in onze contreien?', *Newsmonkey*, 15 januari 2015.

Thomas Luckmann, *The invisible religion: the problem of religion in modern society*, New York 1967; herziene editie: *Die unsichtbare Religion*, Frankfurt a.M. 1991.

Tom Mikkers, *Het voelt echt goed. Spiritualiteit van de verdraagzaamheid*, Zoetermeer 2014.

Peter Nissen, 'De voorlopigheid van de waarheid', *Speling* 59 (2007) nr. 1, 16-20.

Peter Nissen, 'Pleidooi voor religieuze bescheidenheid. VolZin-lezing 2011', *VolZin* 10, nr. 22 (11 november 2011) 14-19.

M.D. Stringer, *Contemporary Western ethnography and the definition of religion*, London-New York 2008.

Jean-Pierre Wils, *Sacraal geweld*, Assen 2004.

H.E.S. Woldring, *Jan Amos Comenius. Zijn leven, missie en erfenis*, budel 2014.